

ҚАЗАҚТЫҢ
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
КАТЕГОРИЯЛАР,
ҰҒЫМДАР МЕН
АТАУЛАРЫНЫҢ
ДӘСТҮРЛІ
ЖҮЙЕСІ

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

4
Қ-О

ҚАЗАҚСТАН
тәуелсіздігіне

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ

**ҚАЗАҚТЫҢ
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ
КАТЕГОРИЯЛАР,
ҰҒЫМДАР МЕН
АТАУЛАРЫНЫҢ
ДӘСТҮРЛІ ЖҮЙЕСІ**

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

4
ТОМ
Қ - О

*Қасеев Ә. Қыстау. 1957 ж. ҚР МӨМ қорынан (КП 9257).
Алғаш рет жариялануы*

**ТРАДИЦИОННАЯ СИСТЕМА
ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ,
ПОНЯТИЙ И НАЗВАНИЙ У КАЗАХОВ**

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

**ТОМ
4
К - О**

**THE TRADITIONAL SYSTEM
OF ETNOGRAPHICAL CATEGORIES,
CONCEPTIONS AND DESIGNATIONS
OF KAZAKHS**

ENCYCLOPEDIA

VOLUME
4

Қ - О

**Ғылыми редактор және
жоба жетекшісі**

Нұрсан Әлімбаев

Мақалалардың авторлары:

Нұрсан Әлімбаев

Нұргелді Уәли

Бейбітқали Қақабаев

Бабақұмар Хинаят

Досымбек Қатран

Қалиолла Ахметжан

Рүстембек Шойбеков

Жалаледин Шәйкен

Ерсін Жайнақов

Қыдыр Нұрғожа

Жұмақадыр Исабеков

Орынбасар Әлім

Гүлім Қабдолдина

Әділәлі Жабықбай

**Мәтіндердің материалын
дайындағандар:**

Жағда Бабалықұлы

Сейіт Кенжеахметұлы

Дәркембай Шоқпарұлы

Бейбітқали Қақабаев

Жалаледин Шәйкен

Ерсін Жайнақов

Қыдыр Нұрғожа

Орынбасар Әлім

Гүлім Қабдолдина

Жұмақадыр Исабеков

Тимур Болсынбек

Әділәлі Жабықбай

Құралай Баудиярова

Фотоларды түсіргендер:

Болатхан Тоқанұлы

Досымбек Қатран

Бабақұмар Хинаят

Мүсілім Тәттібаев

Фотосуреттерді

дайындағандар:

Нұрсан Әлімбаев

Бейбітқали Қақабаев

Жалаледин Шәйкен

Досымбек Қатран

Бабақұмар Хинаят

Мүсілім Тәттібаев

Ерсін Жайнақов

Қыдыр Нұрғожа

Орынбасар Әлім

Жұмақадыр Исабеков

Суреттерді салғандар:

Дәркембай Шоқпарұлы

Жалаледин Шәйкен

Қалиолла Ахметжан

Бейбітқали Қақабаев

Есенғали Садырбаев

Ералы Оспанұлы

Бақытжан Досымов

Дизайншылар:

Бейбітқали Қақабаев

Мүсілім Тәттібаев

Ілияс Рыспеков

Редакторлары:

Нұрсан Әлімбаев

Нұргелді Уәли

Бейбітқали Қақабаев

Ерсін Жайнақов

Бабақұмар Хинаят

Досымбек Қатран

Беттеушілер:

Мүсілім Тәттібаев

Ілияс Рыспеков

Ерсін Жайнақов

УДК 391/395(031)
ББК 63.5 я 2
Қ 19

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат Министрлігі Ақпарат және мұрағат Комитеті «Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып жариялау» бағдарламасы бойынша шығарылды

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР ЖӘНЕ ЖОБА ЖЕТЕКШІСІ НҰРСАН ӘЛІМБАЙ

Редакция алқасы:

Әділ Ахметов, Рабиға Сыздық, Нұрсан Әлімбай, Сейіт Қасқабасов,
Әбдуәли Қайдар, Нұргелді Уәли, Рүстембек Шойбеков, Бейбітқали Қақабаев,
Бабақұмар Хинаят, Досымбек Қатран

Пікір жазғандар:

тарих ғылымдарының докторы Рахым Бекназар
филология ғылымдарының докторы Қыздархан Рысберген
филология ғылымдарының докторы, профессор Шәмшиәдин Керім

ҚАЗАҚТЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР, ҰҒЫМДАР МЕН АТАУЛАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЖҮЙЕСІ. Энциклопедия. – Алматы: РПК “СЛОН”, 2013. – (иллюстрацияланған)

ISBN 978-601-7026-17-2

4-том: Қ – О – 736 бет. 4-том: Қ – О – 736 стр. 4-volume: Қ – О – 736 p.

ISBN 978-601-7026-22-6

Энциклопедияның төртінші томы 846 мақаладан тұрады. Басылым қазақы (көшпелі) ортадағы қоғам, адам және қоршаған табиғи ортаның арасындағы сан-салалы қатынастардың субъектілерін, объектілерін, сондай-ақ, осы қатынастардың жүзеге асырылу жолдары мен механизмін (ілімді принциптері мен нормаларын) бейнелейтін этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларды қамтиды. Тиістісінше олардың этнографиялық мән-мағынасы сипатталады. Энциклопедия ғалымдарға, жоғарғы және арнайы орта білім саласының мамандарына, қалың көпшілікке арналып отыр.

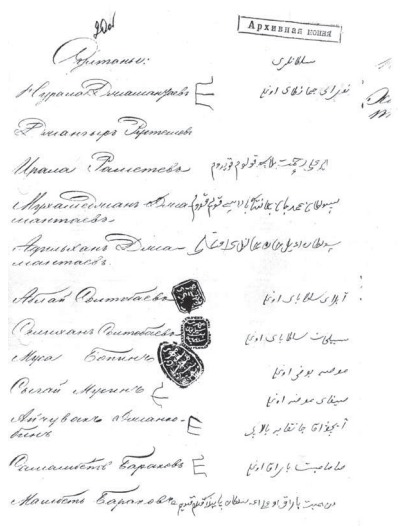
ISBN 978-601-7026-22-6 (т.4)
ISBN 978-601-7026-17-2

© ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, 2013
© Авторлар, 2013

Қ

ҚҰЖАТ – (араб. *حجة хужжа*) қоғамдағы, ұжымдағы және отбасындағы айтулы оқиғалар немесе жайттар туралы жазбаша куәландыратын, сондай-ақ субъектінің (субъектілердің) құқығын айғақтайтын әрі растайтын іс қағазының атауы. Дәстүрлі қазақы ортада Қ. деп арнайы, жауапты істерді бір адамның атынан басқа сенімді адамның атқаруына болатынын дәлелдейтін мөрлі қолхатты атаған. Ондай Қ.-тың, яғни, іс қағазының жасалуы арнайы рәсімдеу арқылы жүзеге асырылды. Жоғары топ өкілдерінің дені ондай қағаздарға жазылған мәліметті растау үшін жеке мөрлерін басып куәландырды. Ал қараша халықтың қарапайым өкілдерінің хат танымайтындары бас бармағын басып таңбалайтын (**қ. Қол басты / Бармақ басу; Мөр**). Кейінгі кезде Қ. барлық іс қағаздарының жалпы атауы ретінде қалыптасты.

1860 ж. Батыс Сібір генерал губернаторына жазылып, сұлтандар қолы қойылған құжат. Семей. Хат көшірмесінің қол қойған нұсқасы Омбы архивінен (ОГИА. Ф.3. О.1. Д.4447)

XIX ғ.-дан бастап орыс отаршылдық жүйесі казак өлкесінде орныға бастауына байланысты әртүрлі субъектілердің арасында іс-қағазын жүргізу үрдісі қалыптаса бастады. Бұл жосын көшпелі ортадағы әлеуметтік-экономикалық және саяси қатынастың бұрын болмаған соны атрибутына айналды. Мәселен, XIX ғ.-дың алғашқы жартысында Бөкей хандығында іс қағаздарын жүргізетін кеңсе болған. Жәңгір хан ұйымдастырған бұл арнайы кеңсе екі бөлімшеден тұратын. Біріншісі – ханның өз қол астындағы сұлтандармен жүргізілетін Қ.-тарды жүргізіп отырды. Екіншісі – ресейлік шенеуніктермен жүргізілген іс қағаздарын, қызметтік байланыстарын тіркеді. Олар түркі-шағатай және орыс тілдерінде әзірленетін іс қағаздары болды. Қазір Қазақстанның және шетелдің, соның ішінде,

әсіресе, Ресейдің мұрағаттарында, кітапханаларында және музейлерінде халқымыздың тарихына, этнографиясына, фольклорына және мәдениетіне байланысты аса құнды сан алуан Қ.-тар қорлары қалыптасты.

Әдеб.: *Ерофеева И.В.* Эпистолярное наследие казахских ханов и султанов конца XVII – середины XIX в.: происхождение, структура и видовые особенности // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э.Масанова. Сборник материалов Международной научной конференции, 23-24 апреля 2009г. Алматы: Print-S, 2010. С.57-94; Диалектологиялық сөздік. Жауапты ред.: Ғ.Әнес, А.Үдербай. Алматы: Арыс, 2007; ҚР МОМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЖЫРА – (араб. *حجرة хужра*) медреседегі жоғары діни білім алып жүрген шәкірттердің тұратын жатақханаларының арнайы бөлмелерінің атауы. Сонымен бірге, сопылық ілімін ұстанған діндарлар (дәруиш, диуана, кәләндар) түнейтін **қоналқасының** бөлмелері де Қ. деп аталады. Қазақ жерінде орта ғасырлардан бастап ислам дінінің таралуына байланысты мешіттің жанында медресе салынып, онда шәкірттерге дәріс оқылатын арнаулы кең бөлме – **дәрісхана** ашылды. Бір-біріне тіркесе салынған бөлмелерде шәкірттер сабаққа дайындалатын. Мұндай Қ.-лар әрі жатын орны болды. Қазақстанның оңтүстігінде, Шолаққорғандағы Баба ата мешіт-медресесінің және Шаян ауылындағы мешіт-медресесінің Қ.-лары бүгінгі күнге дейін қаз-қалпында сақталып отыр. Сондай-ақ, Батыс Қазақстан өңірі, Үстірт, Маңғыстау, жалпы Арал-Каспий аймағындағы бұрынғы мешіт орындарымен бірге дәрісхана және құжыралардың ескі сілемдері қалғанын байқауға болады (**қ. Дәрісхана; Медресе; Meshim**).

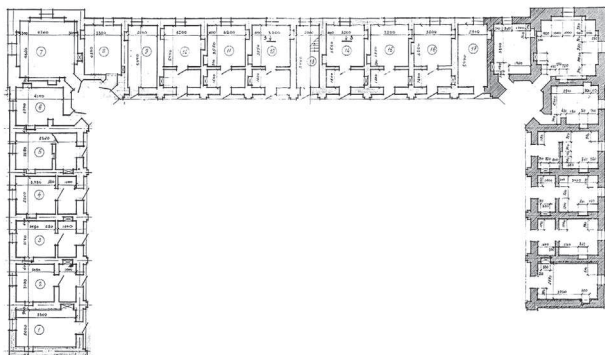

Аптақ ишан медресесінің құжыралары. Шаян ауылы. ОҚО. С.Жолдасованың суреті

Қ.-лар ғимараты қаз-қатар тіркестіріле мешіт ауласын қоршай немесе мешіт ғимараты сыртынан төртбұрыштала салынады. Оның, яғни Қ.-лар ғимаратының бір қабырғасы **meshim** қабырғасымен жанасып салынады. Ұзынынан созылып, екі жақтап тіркесіп келген Қ.-лардың түйісетін бұрышында дәрісханаға арналған бөлме кең әрі еңселі етіліп салынады. Дәрісхананың төбежабыны тұтас саз балшықпен сылап тегістелінеді, суағары сыртқа шығарылып жабылады, ортасы күмбезделеді.

Әдетте, әр Қ.-ның төртбұрышты пішінді бөлмесінің іші шағын болып келеді (3×4 м), есік-терезесі аула жағына шығарылады. Жалғыз терезесі есік маңдайшасының жоғары жағынан шығарылады және оған *қарын әйнек* тартып, жіңішке ағаш тақтайшалардан жарық түсетіндей *торкөз* орнатылады. Ол *панжара* деп аталады (**қ. Панжара**). Қ. төбесі күмбездеп жабылады. Едені қалың сылақ жүргізіліп тегістеледі. Қ.-ның ішінде оның көлеміне байланысты шәкірттер жататын арнайы *сөрелер* орнатылады. Олар әдетте есік маңдайшасы деңгейінен жоғарылау тұсқа шамамен 2,2 м биіктікте құрылады. Есіктен бір құлаштай бос жер қалдырылады.

Баба ата медресесі құжыраларының сызбасы.
ОҚО, Шолаққорған ауылы. Сызған С.Жолдасова

Қ.-ның кірер есігінен сол жақ бұрышта *ошақ* салынады, мұржасы құрылыс жүргізу барысында қабырға кірпішінің ішінен жүргізіліп шығарылады. Ошақтың аузы кең, ашық болады. Өйткені күннің суығында, әсіресе, қыс кезінде, Қ. ашық оттың қызуы арқылы жылытылады. Есіктен оң жақ бұрышқа қарай *сөреге* көтерілетін саты орналасады. Қ.-лар ғимаратының аулаға қаратылған қасбеті сән-салтанатты болу үшін ұқыптылықпен салынады. Ұзынынан созылған *қасбет* қабырғаның әрбір Қ.-ға кірер есіктің доғаланып келген қыштан қаланған жақтауларына әртүрлі ойық, қуыс жасалады. Сонымен бірге, *пилястра* деп аталатын шығыңқы келген бөліктері болады. Бұлардың бәрі әшекейленеді.

Ал, қабырғаларының үстінгі қатары «*дандана*» әдісімен қаланып аяқталады (**қ. Дандана**). Бұл әдіс ғимаратқа беріктік әрі көркемдік береді. Бұл қабырғалар әдетте тұтас қаланады. Тек төбені сол сырт жаққа ылдилатып апарып, *уаттары* (суақкыштары) қабырғаның бетінен ілгері шығарылады (**қ. Уат**). Ерекше жағдайда ғана терезе ойықтары сырт қабырғадан шығарылуы мүмкін. Мысалы, мұндай айырмашылықты Баба ата медресесінің Қ.-ларынан байқауға болады.

Қожа Ахмет Иасауи қоналқасының (*парс. қунақә – ханака*) сопылар түнейтін Қ.-лары, сондай ақ, Маңғыстау мен Үстірттегі жер асты мешіттердің Қ.-лары қазірге дейін қаз қалпында сақталып отырғандығы белгілі жайт. Осы ретте айта кетер гәп – басқа діни ғимараттардың Қ.-ларына

қарағанда, Қожа Ахмет Иасауи ғимаратында қос қабатты Қ.-лар өзінің шебер архитектуралық шешімімен ерекшеленеді. Қазақстанның кейбір аймақтарында бүгінге дейін шағын үйді немесе үйдің тар бөлмесін Қ. деп атайды.

Әдеб.: Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. СПб., 1911. С.1-8; Марғұлан Ә.Х., Бәсенов Т.К., Меңдіғұлов М.М. Қазақстан архитектурасы. Алматы: Қазмембас, 1959; Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк // Сочинения. Т.2. Ч.1. М.: Восточная литература, 1963. С.471-543; Булатов М.С. Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX – XV вв. (историко-теоретические исследования). М.: Наука, 1988; Нұрмұхамедов Н.Б. Ахмед Ясауи сәулет ғимараты. Алматы: Өнер, 1988; Ажигали С. Е. Архитектура кочевников: феномен истории и культуры Евразии. Алматы: Ғылым, 2002; ҚРМММ материалдарынан; ОМЭЭ материалдарынан.

ҚҰЙМА – қоспасы бар металды немесе кенді балқытып, қорытып барып қалыпқа құйып қатайту нәтижесінде алынатын металл кесегі. Қ. асыл металдан немесе жай металдардан жасалады. Халық шеберлерінің балқыған металды белгілі бір пішінге келтіру үшін алдын ала дайындап алған қалыбын *құймақалып* деп атайды. Құймақалыппен шикізат ретінде қолданылатын металл құймалары ғана емес, белгілі бір пішіндегі дайын бұйымдар да жасалады (**қ. Құймақалып**).

Құйма. ҚР МММ қорынан (КП 9191)

Ел ішінде қазақ зергерлері сомдап құйған, пішіні мен көлемі әртүрлі таза алтын, күміс Қ.-лары көп болған. Осыған байланысты Қ. әдетте алтын мен күміске қатысты жиі қолданылды. Оларды *құйма алтын*, *құйма күміс*, *алтын құйма*, *күміс құйма*, *қойтұяқ* (*қойтұяқ алтын*, *қойтұяқ күміс*), *аттұяқ* (*аттұяқ алтын*, *аттұяқ күміс*), *сом алтын*, *сом күміс* деп, ал сауда-саттыққа байланысты қытай, моңғол жұртынан ауысып келген құймаларды жалпылама түрде *жамбы*, оның түрлерін пішіні мен көлеміне қарай *алтын жамбы*, *күміс жамбы*, *желін жамбы*, *бесік жамбы*, *тайтұяқ жамбы* және т.б. деп атаған. Қазақ зергерлері *атбас жамбы*, *бесік жамбы*, *тайтұяқ жамбы*, *қойтұяқ жамбы*, *түйекөз жамбы*, *қойкөз жамбы* тәрізді түрлерін пайдаланған.

Алтын, күміс құймалары ертеректе асыл *қазына*, үлкен мұра деп есептелген; байлық пен биліктің белгісі болған. Оларды киіп кигізгенде құдаларға, жеңімпаз батырларға, ақын-жыршыларға сыйлады, жиын-тойда жүлдеге тікті, айыптың өтеуі ретінде төленді, азаға қосты. Мұндай бағалы заттар (алтын, күміс құймалары) көшпелі ортада арнайы сандықта сақталған. Оны ерте замандарда *қазына* деп атаған. Қазынаға байланысты мотивтер қазақ фольклорында

жиі кездеседі. «Алпамыс» жырында Байбөрі бай мен оның бәйбішесінің бала тілеп әулиелерге аттанайын деп жатқан тұсы былай суреттелінеді:

*Бәйбіше барды ақырын
Қазынаның аузын ашқалы
Таратты алтын, күмістен
Қалғанынша мысқалы.*

а)

б)

Құйма бұйымдар. ҚР MOM қорынан
а) КП 12106; б) КП 12104

Қазақ тұрмысында зергерлер тапсырыс берушінің қымбат бұйымдарын жасау үшін осындай құймаларды қайта балқытып, оларды шикізат ретінде пайдаланып, сан алуан сәндік бұйымдар жасаған.

Құйма сырға.
ҚР MOM қорынан (КП 12111/3)

Шикізат ретінде қолданылатын алтын, күміс кесектерін қайта балқытып, арнаулы қалыптарға құйып дайындаған түрлі бұйымдар құйма білезік, құйма жүзік, құйма сырға және т.б. деп аталады.

Әдеб.: Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан, 1969; Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. Алматы: Мектеп, 1980; Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. Алматы: Қазақстан, 1993; ҚҰЭ, 6-том. Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2004; ҚӘТС. 10-том. Алматы: Арыс, 2009; ҚР MOM – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙМАҚ – ұннан жасалатын тағам түрі. Тұзды суға ұнды сұйық етіп езіп алып, жұқа май жағылған таба немесе қазанға белгілі мөлшермен құя қойып пісіреді. Осы кезде ыдыс түбіне жайыла түсіп пісе бастайды. Сұйық күйінде құйылатындықтан ол жұқа әрі дөңгелек үлгіде пісіп шығады. Сәл сарғая бастаған кезде келесі бетін аударып пісіреді. Көлемі алақандай және одан да үлкен болып келе береді. Кейінгі кезде ұнға жұмыртқа, қант, май, сүт қосып, суға араластырып сұйық күйінде қазан сияқты ыдыстағы майға да пісіреді. Тілге тәтті, тіске жұмсақ бұл дәм қарттар мен балалардың сүйікті асы. Қонақ келгенде дастарқанға

да қойылады. Тез піседі, суытпай, жылы, күйінде жесе өте сіңімді әрі дәмді болады.

Сондай-ақ, бие сүтінің әлі қымыз болмаған қалпын *саумал* десе, жаңа сауылған сиыр сүтін *саума* деп, түйе сүтінің жаңа сауылғанын да *құймақ* деп те атаған.

Әдеб.: Қатран Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті. Ғылыми редакторы және алғы сөздің авторы Нұрсан Әлімбаев. Алматы: ҚМӨҒЗИ, 2002; Кенжеахметұлы С. Қазақтың дарқан дастарқаны. Алматы: Алматыкітап, 2009; ҚР MOM – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙМАҚАЛЫП – зергерлердің металды қорытып, бұйымды белгілі бір пішінде құйып жасауға арналған құралы. Шеберлер Қ.-ты әртүрлі материалдардан өздері жасап алады. Қ.-тың ең қарапайым түрлерін қаңылтыр темірден бедерлеп дайындаған. Бұндай қалыпқа балқытылған металл кірігіп, жабысып қалмауы үшін қалыптың ішкі жағын майлап қойған. Қ.-тар көбінесе сазбалшықтан, балауыздан, күйдірілген қыштан, қоладан жасалды. Сазбалшықтан, балауыздан жасалған Қ.-тар көшпелілерде ерте заманнан (сақ дәуірінен) жиі қолданылып, қазіргі күнге дейін келіп жетті.

Белгілі зергер, өнертанушы марқұм Д. Шоқпарұлының түсіндіруі бойынша, сазбалшықтан Қ. жасау үшін арнаулы үлгіні қолдана отырып бұйымның нобайын ағаштан жасап алады. Оның сыртын майлап, жартысына дейін қолдан илеп дайындаған сазбалшыққа батырып, сол күйінде әбден кептіреді. Кепкен үлгіні сазбалшықтан шығармайды. Сазбалшық бетінің екі-үш жерін шұңқырлап ұя жасайды. Ол ұя *құлып* деп аталады. *Құлып* қалыптың екінші жартысын дәл беттестіруді қамтамасыз етеді. Осыдан кейін құлыптың орнын (ұясын) және сазбалшықтың үстіңгі қыры мен қалып үлгісінің бетін тұтастай майлап шығады. Қ.-тың бір бөлігі (немесе жартысы) осылай дайындалады.

Қ.-тың екінші жартысын жасау үшін дайын болған қалып бөлігінің үстіне тағы да сазбалшық жағып қаптайды. Сонда Қ. үлгісі толығымен сазбалшық ішінде қалады. Оны осы күйінде әбден кептіреді. Сазбалшық кепкен кезде бір шегінен металл құюға, екінші шетінен ауа шығаратын қуыс (тесік) жасайды. Ауа шығатын қуыстың көлемі кішірек болады. Одан соң металл құятын қуысты майлайды.

Әбден кеуіп, металл құятын тесігі майланған Қ.-тың екі жармасын еппен ажыратады да, ағаш үлгіні шығарып алады. Қалып бөліктерін оңай ажыратып алуға олардың жапсарласатын және құлыпқа ойылған жерлерін алдын ала майлап қоюдың себеі тиеді. Қалыптың ажыратылған екі жармасын қайта қосып, сыртынан орап, құрсаулап не байлап қояды. Балқыған металды қалыптың қуысынан құйып, суығуға қояды. Суыған соң орауды шешіп, қалыпты жігінен ажыратып, дайын болған құйма бұйымды алады. Сазбалшықтан жасалған бұндай Қ.-ты бірнеше рет пайдалануға болады. Ол үшін қалыпты қолданған соң ішкі жағын майлап қою керек.

Қ. жасауға қоланы да пайдаланады. Ондай жағдайда қалыптың қос жармасын біріктіріп тұратын топса орнатады. Қоладан жасалған Қ.-тың топсалы үлгісі Д. Шоқпарұлының жеке коллекциясында сақтаулы.

Құймақалып. ҚР MOM қорынан (КП 12105)

Қ.-тың үлгісін балауыздан да жасайды. Оның да сыртына балшық жағып кептіріп, жоғарыдағыдай тәсілмен балқытылған металды құйып бұйым дайындауға болады. Алайда осындай тәсілмен металды құйғанда, балауыз үлгі мен сазбалшық қалып сақталмайды. Өткені құйылған ыстық металдың әсерінен балауыз екінші тесіктен ағып кетеді. Ал ішіндегі құйма бұйымды кепкен сазбалшықты сындырып алады.

Қ.-тар дайындалатын заттың, әшекейдің түрі мен пішініне қарай *сәукеле шытақ қалып* (сәукеленің шытырасын құйып жасайтын қалып), *кәтеп қалып* (садақ оғы пішініндегі дайындама құятын қалып), *білезік қалып* (қалыпқа құйып білезіктің құйма білезік, *сом білезік*, *қос білезік* деп аталатын түрлері жасалған) деп аталады.

Әдеб.: Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. Алматы: Ғылым, 1991; Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. Алматы: Қазақстан, 1993; Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы: Алматыкітап, 2007; ҚР MOM – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙМЫШАҚ / ҚҰЙЫМШАҚ – омыртқаның белдемеден (бел омыртқадан) кейінгі соңғы бөлігі. Қазақта омыртқаларды *ауыз омыртқа*, *мойын омыртқа*, *арқа омыртқа* (*ұзын омыртқа*), *бел омыртқа* (*жалпақ омыртқа*) және ең соңғы бөлігін Қ. деп топтастыра айтады. Қ.-тың сүйірленіп біткен ұшын *құйырышық* деп атайды. Белгілі дәрежеде кәделік мәні бар мүшенің бірі. Жамбасты омыртқалармен байланыстырып тұратын Қ.-тың еті аз, есесіне өте майлы болғанымен сыбағалы мүшеге саналмайды.

Құймышақ сүйек. ОМЭЭ – материалдарынан

Күнделікті дастарқанда Қ.-ты әйел мүжиді. Бірақ, оның жоғарыда айтылғандай, кәделік мәні құдандалық жосындарында құдағиға ұсынылады. Той-мерекелік

дастарқанда Қ. көбінесе жаңа түскен келінге, жас әйелдерге тиесілі болған. *Беташар табағы* деп аталатын арнайы табаққа Қ. *сүбе*, *төс*, *мойын омыртқа*, *қарын*, *аиы ішекпен* бірге салынып тартылады.

Қ.-ты *«жеңілтек болады»* деп ырымдап отбасын құрмаған жас қыз-жігіттерге ұсынбайды. Осыған байланысты болар, ер адамның Қ.-ты мүжуі сирек кездеседі.

Қ. сүйектері ажыратылып алынбаған, омыртқа етімен тұтас тұрған осы артқы бөлікті *ұша* деп атайды. Қырғыз, алтай халықтарында Қ. кәделі асқа саналады (**қ. Ұша**).

Майланып семірген мал қоң жинаған кезде Қ.-қа қарай ойысады. Осыған байланысты өте семіз малды *«құймышағынан майы шыққан»* дейді.

Әдеб.: Катран Д., Бейсенов А. Элементы традиционной культуры питания народов Центральной Азии (археологические и этнографические аспекты) // Орталық музей еңбектері: музей ісі, тарих, этнология, фольклортану, антропология, деректану, нумизматика. I шығарылымы (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор Нұрсан Әлімбаев. Алматы: Ғылым, 2004. 180-186 бб; Д Кенжеахметұлы С. Қазақтың дарқан дастарқаны. Алматы: Алматыкітап, 2009; ҚӘТС. 10-том. Алматы: Арыс, 2009; Әулетбаева Б. Үлкен ас // Мәдениет. 2013. №1. 20-22 бб; ҚР MOM – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙРЫҚ – омыртқалардың артқы ең соңғы бөлігі. Жан-жануарлардың құйрық омыртқалары (құйымшақ) мен оның ет-майы және сыртқы терісіне өскен өсінділерін (түк, қыл, қауырсын, т.б.) қоса Қ. деп аталады. Қ.-тың ұзындығы мен пішіндері де алуан түрлі болып келеді. Жануарлар құйрық омыртқасы *құймышақ* деп аталады (**қ. Құймышақ / Құйымшақ**). Ел арасында *«жеңілтек болады»*, *«аты мәңкігіш болады»* деген ырымдарға орай *«малдың құйымшағын үйленбегенберге жеуге болмайды»* деген тыйым бар. Адамда және кейбір омыртқалыларда Қ. омыртқалары барынша қысқарып кеткенімен, оның жамбас тұсы Қ. деп аталады. Адамның құйрық омыртқалары тұтасып, *сегізкөз* деп аталатын сүйекке айналған. Сонымен қатар омыртқасыз жәндіктердің денесінің артқы бөлігін де Қ. деп атау қалыптасып кеткен.

Мал құйрығы түрлі қасиеттеріне орай кәдеге жаратылады. Мәселен, қазақы қой семіргенде құйрығына өте көп мөлшерде май жиналады. Осы май қорының арқасында қойлар қысқы маусымда қосымша шөп бермей-ақ жайылымда бағылып, қыстан аман шығып отырды. Мұндай қойларды сойғаннан кейін Қ.-тың майын шыжғырып *құйрықмай* алады. Құйрықмайды түрлі тағам дайындауға, ем шараларына кеңінен қолданылған. Қ.-тың майы мен бауырдан кәделі тағам *құйрық-бауыр* дайындалады. Мұндай тағам құдандалық дәстүрінде міндетті түрде даярланып, құдалықты бекітетін ғұрыпқа айналған (**қ. Құйрық-бауыр; Құйрық-бауыр асату**). Суық тигенде құйрықмаймен сылау, отқа табына ерітіп немесе ыстық сүтке қосып ішкізу тәсілдермен емдейді (**қ. Құйрықмай**). Құйрығына май жиналмайтын қой тұқымдарын – *ешкіқұйрық*, *итқұйрық* қой деп атаған.

Жылқы құйрығы – ұзын тұтасып өскен *қыл* түрінде болады. Қ.-тың құймышаққа таяу тұсын – *ту*, ал ұшын – *шаша басар* деп атайды. Қазақы ортада Қ. пен жал

жылқының көркі, белділігінің көрінісі ретінде дәріптеледі. Тіпті жылқы түлігінің өзін кейде – *қылқұйрық* деп атайды. Жақсы өсуі үшін жастайынан жылқының құйрығы мен жалын арнайы күзеп отырған (**қ. Күзеу**). Батпақты, лайсаң, кейде тікенекті, бұталы жерлермен жүргенде ат құйрығы бүлінбес үшін түйіп қояды. Кейде аттың құйрығын сәндірек көрінуі үшін өріп қоюшылар да кездескен (**қ. Құйырық-жалын өру / Аттың жал-құйрығын сәндеу**). Жылқы құйрығының ұзын-қысқалығы, қою-сұйықтығына орай түрлі сипаттамалар мен соған сәйкес жылқыларды атау да қалыптасқан. Мәселен, қалың құйрықты – *ұйыма құйрық*, жұқа құйрықты – *сымпыс құйрық*, шолақ әрі селдір Қ.-ты – *шал құйрық*, қалың әрі ұзын өскен Қ.-ты *тоқ құйрық* және т.б. деп атайды. Құйрығының бітіміне орай жылқыны да – *ақиолақ*, *көкиолақ*, *шалқұйрық* деп атау кездеседі. Күзеп алынған және сойылғаннан кейін қалған Қ. қылдары тұрмыста *арқан-жіп* есу, *қылтұзақ*, *сүзгі*, *жуғыш* жасау, бұйымдарды *тігу* сияқты түрлі мақсаттарға қолданған.

Құстың құйрығы ұзын қауырсындар түрінде болып келеді. Қазақта «*құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады*» деген мақал бар. Құстың құйрық қауырсындары ұшуда тепе-теңдікті сақтау, бұрылыстар жасау сияқты түрлі әрекеттер үшін аса маңызды болғандықтан, құсбегілер баулыған құсының құйрығының жақсы-өсіп жетілуіне үлкен мән берген. Сондықтан құс түлеуі кезінде құйрық қауырсындарының дұрыс жетілуіне ерекше мән беріп, оны белгілі мерзімдерге орай арнайы тәсілдер қолданып түлетіп те отырған. Аңға салу барысында сынған-бүлінген Қ.-тарын қалпына келтіріп отырған.

Терісі бағалы аңдардың (түлкі, тиын және т.б.) құйрығы тонға *жаға* жасау, *жұрындау* үшін қолданылады (**қ. Жаға; Жұрындау**). Ол үшін ауланған аңның терісін сыпырған соң Қ. терісін төменгі жағынан тіліп омыртқа сүйектерін алып тастайды да, терідегі қан, ет кесінділерін, май және ластан тазартады. Содан кейін тегістеп керіп, шеттерінен шегелеп қойып кептіреді немесе *илейді* (**қ. Тері илеу**). Осылай дайын болған Қ. терісін киімдерге түрлі тәсілдермен қондырады.

Аңшылар арасында суырды «*бұлған ату*» тәсілі қолданылатын болған. Ол үшін қасқырдың терісін жамылған аңшы суыр ініне жер бауырлап жақындайды. Бір қолымен таяққа байланған Қ.-ты қасқырға ұқсап арлы-берлі бұлғайды. Суыр ондайда қасқыр деп қабылдап, аңшының біршама жақын келуіне мүмкіндік береді. Осыны пайдаланған аңшы мылтықпен суырды атып алады.

Қазақта Қ. – арты, артқы жағы деген мағынада да жиі қолданылады. Мәселен, қолбасшылар арасында «*Құйрық жеу*» деп аталатын соғыс тәсілі қолданылатын болған. Ондайда кетіп бара жатқан дұшпан әскерінің артқы бөлігіне шабуылдап, қапыда тас-талқанын шығарады. Көбінесе артқы жақта келе жатқан азық-түлік, қару-жарақ қоры және т.б. қажетті заттарды тасымалдап келе жатқан жабдықтаушы бөлімді басып алып немесе тонап кетіп отырған. Бұл бір жағынан аз шығынмен үлкен олжаға кенелтетін болса, екінші жағынан жаудың азық-түлік, керек-жарақтарынан

айырып, жеңіліске ұшырауына үлкен мүмкіндіктер жасайтын тәсіл болған.

Әдеб.: Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері: өткендегісі мен бүгінгі. Мақалалар жинағы. Құраст. С.Е. Әжіғали. Алматы: Ғылым, 2001; Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. I-II том. Алматы: Арыс, 2005; *Кәмәлашұлы Б.* Қазақтың дәстүрлі құсбегілігі және атбегілігі. Алматы: Өнер, 2006; *Кәмәлашұлы Б.* Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Улаанбаатар. 2013; ҚР МОМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙРЫҚ БОТҚА – сәби отыруға талпына бастағанда жасалатын ғұрып. Бала 6-7 айлық болғанда, яғни, құйрығын басып отыруға бейімделе бастаған кезде жасалады. Ол үшін күріштен не тарыдан жасалған жылы ботқаны шұңғыл келген тегеш немесе табаққа салып, оның бетіне ақ шүберек жабады да, баланың құйрығын ботқаға отырғызғандай сәл тигізіп көтеріп алады.

Құйрық ботқа. Суретші Е.Оспанұлы

Балаға қатысты атқарылатын жосындардың көбісінде құттың, молшылық пен тоқшылықтың символы саналатын кейбір тағам түрлері мен жекелеген заттар наным-сенімге сай ғұрыптық қызметтер атқарады. Атап айтқанда, май, бауыр, ішек, шөп т.б. баланың өсіп, ер жетуіне, бай-бақуатты болуына ықпал етеді деп саналады. Мұнан кейін құйрығын басқан балаға бауырынан табақ алу жосыны жасалады (**қ. Бауыр аяқ / Бала бауырынан табақ алу**).

Әдеб.: *Қатран Д.* Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті. Ғылыми редакторы және алғы сөздің авторы Нұрсан Әлімбаев. Алматы: ҚМӨҒЗИ, 2002; *Әжіғали С., Байғабатова Н.* Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі. Құраст. С.Әжіғали. Алматы: Арыс, 2005. 176-202-бб; ҚР МОМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙРЫҚМАЙ – құйрықтың түбіне, төңірегіне жиналған май. Қ. кейбір жануарларда май қорын жинайтын, сақтайтын бөлігі болып табылатындықтан құйрықтың төңірегіне жиналған майды Қ. деп атайды. Майды құйрыққа жинайтын ерекшелік қазақтың құйрықты қойларынан анық көрінеді. Бұл қазақы қой тұқымдарының жергілікті табиғаттың қатандығына бейімделгенін көрсетсе керек. Өйткені, олар қыста тебінде қажетті қорегін құйрығынан алып отырады. Құйрықты қойлар шектен тыс семіргенде

Қ.-ғын көтере алмай, артқы аяқтары бүгіліп, Қ.-ын жерге сүйретіп, зорға жүреді. Бұндай жағдайда оның құйрығына екі дөңгелекті сүйретпе таңады немесе тіреу қояды (**қ. Қой**).

Қ.-ты жекелей немесе түрлі тағамдарға қосып та пайдаланады. Мәселен, қоламтаға көміп немесе қарынға салып пісіретін *қарынкөмбе, қарынбұрме, қарынбөртпе* сынды жеңсік тағамдардың ішіне дәмін келтіру үшін құйрық майды турап қосады (**қ. Қарынкөмбе; Қарынбұрме; Қарынбөртпе**). Қазанға нан пісіргенде жабысып қалмауы үшін қызып тұрған қазанның немесе табаның ішін шикі құйрықпен майлап алады.

Қазақы ортада құдаласқан екі жақ құдалықты бекіту үшін *құйрық-бауыр асату* ғұрпын атқарады. Мұны қазақта «*Құйрық бауыр асату*» дейді (**қ. Құйрық бауыр асату**). Осылайша Қ. тағамның нәрлі де құнарлы түрі болумен бірге ырым-тыйымдар жүйесінде наным-сенімге байланысты болып келетін біршама қызметтер де атқарады. Өйткені, май – құттың, байлықтың, ырыс пен берекенің басы болып табылады (**қ. Май**).

Құйрық. ОМЭЭ – материалдарынан

Құйрық майдың емдік қасиеті. Қазақы ортада жаңа туған нәрестені сылап-сипағанда Қ. м.-ды пайдаланады. Ол үшін оны ұсақтап турап, қазанға салып шыжғырып, майын айырып алады. Осылайша алынған майды бөлек ыдысқа құйып сақтайды. Оны жас баланы сылап-сипауға қолданады. Ол үшін майды жылытып алып баланың денесіне, алақан, табандарына, құлақтарына жағып, ашып, жазып сылайды. Көшпелі ортада Қ. м.-мен сәбиді сылау үрдісінде тілек түрінде айтылатын магиялық мәнді төмендегідей өлең айтылды:

– *Өс-өс, өс!*
Үйден пәле көш!
Тәу-тәу, тәу!
Сыламақ менен,
Ширамақ сенен!
Менің қолым емес,
Би бәтімә пірімнің қолы!
Тастай мықты бол!
Темірдей төзімді бол!
Сүттен ақ бол!
Судан пәк бол!
Дерт атаулы кірмесін!
Ақ бөпеме тимесін!
Өс-өс, өс!
Үйден пәле көш! –

Қ. баланың жұмсақ балғын терісін жұмсартып, қан айналымын реттейді. Сонымен қатар, қол-аяғын керіп-созғанда баланың буындары жазылып, денесі сымбатты болып өсуіне ықпал етеді. Қазақтың «*Баланы – сылау, қарды – қылау өсіреді*» дейтіні осыған байланысты айтылса керек.

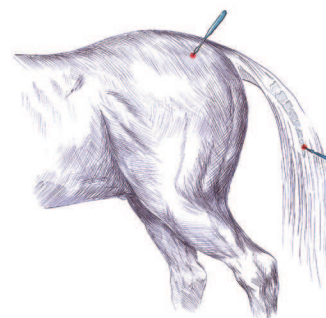
Қ. майды баланың *жауырынын ашуда* да қолданады. Сонымен қатар балалар мен ересектер салқын тиіп ауырғанда ауырған жерге қыздырып Қ. жағады, ыстық күйінде қасықтап ішеді. Қыстың аязды күнінде бет үсімес үшін Қ. жағып қояды. Қол немесе аяқ тілінгенде, тілінген жерге Қ. тілімін таңып қойса жазылуға тез көмектеседі (**қ. Жауырыны жабысу**).

Ертеректе жаугершілік заманда қазақтар Қ.-ды суыт жүрісте мініс аттарына қорек ретінде пайдаланғаны туралы деректер бар. Мәселен, Ұлытау мен Созақ арасындағы алты жүз шақырым жолды Кенесарының қолы бес күн ішінде жүріп өткенде мініс аттары әлсіреп, шөлдемес үшін Қ. жұтқызған. Бертін келе, қазақтар Ауғанстан мен Пәкістанға үдере көшкенде де, мініс аттарына осы әдісті пайдаланған деседі. Сонымен қатар, өздігінен тұра алмай қалған арық, көтерем малды әлдендіру үшін жеміне Қ. араластырып береді.

Әдеб.: *Бөкейхан* Ә. Таңдамалы (Избранные). Алматы: Қазақстан, 1994; *Қатран* Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті. Ғылыми редакторы және алғы сөздің авторы Нұрсан Әлімбаев. Алматы: ҚМӨҒЗИ, 2002; *Нүсіпоқасұлы* А. Ағаш бесіктен жер бесікке дейін. Үрімжі: Шыңжан жастар-өрпендер баспасы, 2006; ҚР МОМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙРЫҚ ҰШЫН ТҮЙРЕУ – жылқы түлігінде кездесетін ауруларды емдеуде жиі қолданылатын қандауырлау тәсілі. Мұндай шара, әсіресе, *көтеу, шыжың, тегене, шеміршек, тышқаншық, жауыр, зорығу және түтігу* сияқты жылқы түлігінің ауруларына қарсы тиімді тәсіл деп саналған (**қ. Қандауырлау; Жылқы аурулары**).

Қ. ұ. т. жасалуы мынадай: жылқының құйрық қанатынан, яғни, құйрық омыртқаның біткен тұсынан бір тұтам жоғары жағына қандауырды бір елі тік піседі. Ем құйрық омыртқаның екі қырына да жасалады. Мұндайда қандауыр орнынан «бұзылған» қан тамшылайды.

Құйрық ұшын түйреу. ҚР МОМ материалдары бойынша суретті салған Б.Досымов

Аталған шараға қоса құйрықтың түбіне жақын жерде орналасқан барлау тамырды да қоса қанату шараның

тиімділігін арттыра түседі деп санаған. Ол үшін құймышақ пен құйрық омыртқа түйісінен төрт елі жоғары тұсына және жаянын қалың етінің арасындағы емшілер тілінде «құйрық түбі барлауы» деп аталатын тамырға жіңішке қандауырды тереңірек тік шаншиды. Қазақ емшілерінің мәліметіне қарағанда, бұл жылқының жон, сауыр тұсында өршитін жарақаттар мен кейбір тыныс жолы аурулары салдарынан болған қан айналысы бұзылуын ретке келтіретін көрінеді. Қандауырлаудың аталған екі тәсілі жылқы түлігіндегі «өлі тию» деп аталатын қауіпті ауруына қарсы тиімді тәсіл ретінде жиі қолданылған. Сондай-ақ құйрығын сымпитып, терісін жаралайтын бөген деп аталатын ауруды емдеу үшін құйрық ұшына жақын жерге мыс шегені қадап қоятын тәсіл бар (қ. **Өлі тию; Бөген**).

Әдеб.: ЦГА РК. Ф.25, О.1, Д.4199, Св.387. О коневодстве в Тургайской области (20.03.1892 г. - 10.10.1895 г.) 187 л.; *Арғынбаев Х.* Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: Ғылым, 1969; *Хинаят Б.* Қазақтың дәстүрлі малдәрігерлік білім жүйесі (тарихи-этнологиялық зерттеу). Тарих ғылым. кандидаты дәрежесін алу үшін ұсынылған диссертациясының қолжазбасы. Ғылыми жетекші Нұрсан Әлімбаев. Алматы, 2001; ҚР МОМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙРЫҚ-БАУЫР / МАЙ БАУЫР – ет тағамының бір түрі. Негізінен қой сойыла салысымен қақталып жасалатын жеңсік ас түріне жатады. Ал, құдалыққа байланысты түрлі жосын, салттар кезінде құдаларға асату үшін әзірлеу кезінде қазандағы суға баппен қайнатып пісіреді (қ. **Құйрық бауыр асату**).

Құдаларға асату үшін әзірленген құйрық-бауыр. Жамбыл облысы. ОМЭЭ – материалдарынан

Қақтап пісіру үшін құйрық пен бауырды «торғайбас» етіп кесектеп бірдей етіп турап, үстіне тұз сеуіп араластырады да бір май, бір бауырдан істікке шаншып, шокқа, от жалынына ұстайды. Ол май-бауыр деп те аталады. Суға қайнатып пісіргенде қатты болып кетпесі үшін сүт пісірім уақыттан да аз шамада қайнатып, қазаннан түсіріп алған соң кесектеп турайды.

Әдеб.: *Қатран Д.* Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті. Ғылыми редакторы және алғы сөздің авторы Нұрсан Әлімбаев. Алматы: ҚМӨҒЗИ, 2002; *Кенжеахметұлы С.* Қазақтың дарқан дастарқаны. Алматы: Алматыкітап, 2009; ҚР МОМ – материалдарынан, ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙРЫҚ-БАУЫР АСАТУ – құдаласушы екі жақтың арасындағы құдалықты бекіту жосыны. Қ.-б. а. жосыны ертеде құдалық рәсімнің бекітілгендігін дәлелдейтін «айғақ» есебінде жүретін салт. Мұндағы бауыр – туыскандықты, май (құйрық) – байлықты, молшылықты білдіретін символдар. Бауыр сөзі қазақ тілінде туыс, ағайын және

іні деген ұғымдарды білдіреді. Бауырластық – туыстық, меймандостық ұғымдарына ұқсас түсініктер беретіні мәлім. Ет мүшелерінің ішінде бауырдың дәмділігі ерекше екені де белгілі. Сондықтан, бауырдай тату-тәтті болып, туыстасып, бауырласқанының белгісі ретінде бауыр тартылады.

Сонымен бірге, жайлы, жағымды, келісті, бай, ауқатты, берекелі сияқты т.б. ұғымдарды білдіретін «майлы» сөзі де қолданылатыны белгілі. Яғни, дүние, әлем, тіршіліктің жұп, қос негізді болатыны жөніндегі халық түсінігі бойынша осы ғұрып астарында жақсылық-жамандық, қайырымдылық-зұлымдық, аспан-жер сияқты категорияларға сәйкес келетін ақ-қара символикалары көрініс тапқан. Демек, дастархандас адамдардың бірге май мен бауыр жеу үрдісі олардың жақсылықта да, жамандықта да бірге болып, туысқандық жүгін бірге көтерісуге серт беріскендігін білдіретін символикалық ғұрып болып табылады. «Құдай (уәде) дескен, құйрық бауыр жескен» деген мақал осыдан қалса керек.

Құйрық бауыр асату. Суретші Е.Оспанұлы

Құдалар құйрық-бауыр жеген соң, дәстүр бойынша өзара келісілген уәде-шартты бұзуға болмайды. Егер құдалыққа уағдаласқан екі жақтың бірі уәде бұзып, би алдына жүгініске барса, «ақ бата» жасалып, құйрық-бауыр жесісін пе едіңдер?»-деп сұраудың өзі ілгеріректе мұның аса маңызды ғұрып болғандығын дәлелдейді. Екі жақ құйрық-бауыр жегендерін мойындаса, билер бата бұзған тарапты айыпқа кесетін. Құдай десіп, құда болысқандықтарын әлгі ғұрыппен белгілегендіктен бұл жосынды бұзудың арты дауға ұласты. Сондықтан аталмыш құдалық жолынан екі тарап та айнымауға тырысады.

Құдаларға арнап сойылған малдың еті пісуге жақындағанда бауырды қазандағы ет арасына салып сүт пісірімдей уақыт қайнатып алады. Ал, құйрық май етпен бірге піседі. Құдаларға ет тартпас бұрын құйрық-бауыр асату жосыны атқарылады. Ол үшін бауыр мен құйрықты қазаннан алып, жапырақтап турап, табакқа салған соң әйелдер әндетіп, құдаларға жақын келеді. Мұндайда айтылатын өлең жолдары төмендегідей:

Құда, құда деселік,
Құйрық-бауыр жеселік,
Құйрық-бауыр жемесек,
Несіне құда деселік

Құйрық-бауыр асату. ҚР МОМ материалдары бойынша суретті салған Есенғали Садырбаев

Осы кезде ер азаматтың бірі өз қолымен бір май, бір құйрықтан құдалар аузына асатады. Құйрық-бауыр желінген соң құдалар жағы табаққа *кәде* салады. Бұны табақ әкелгендер бөліп алады (**қ. Кәде**). Кей жағдайларда *құйрық-бауырға қатық, айран* қосатын болған. Оның мәнісі батамыз ақ, *құйрық-бауырдай* тәтті, жақын болайық деген ниеттен туған. Уыстап асату кезінде ауызға сыймағанын күлкі тудыру үшін жасы кішілеу құдалардың бірінің бет-аузына жаға салатын болған (**қ. Құда**). Құдаларға асатып болған соң үйдегі барлық адамға ауыз тигізеді. Осыдан бастап құдалықтың құқықтық күшіне енген, олардың өзара туыс болғандығы дала заңымен бекітілген болып есептеледі.

Дәстүрлі ортада шығыс және солтүстік өңірдегі қазақтар арасында құйрық-бауырдың алдында *төстік* берілетін салт болған. Ал, Жетісу және Оңтүстік Қазақстан облыстарында құдаларға арналып сойылған қойдың төстігін алдын ала сыпырып алып, темір *істікпен* отқа қақтап пісіреді де, табаққа турап, құдаларға шаймен қоса тартады. Ә.Т. Төлеубаев өз еңбегінде майлы жерден дәм ауыз тию болашақ отбасының берекелі, байлықта болуын қалаған ниеттен туған болуы керек деп көрсетеді. Негізінен алғанда, халық дәстүрі бойынша, «*төс*» күйеудің сыбағасы болып есептеледі. Жетісуда тартылған *төс* үшін күйеу әшекей салып келген болса, қазіргі кезде ондай табаққа ақша салып қайтаратын болды. Бұл ғұрып Оңтүстік Қазақстанда да осылайша атқарылады. Алайда, *төс түйістірін*,

құда болыстық деген түсінік тұрғысынан қарағанда төс тартылуы жақын туыс болғандығын білдіретін символдық мәнге ие салт екендігін көруге болады.

Құдалық, құдаласу барысында атқарылатын әдет-ғұрыптар әдетте, әзіл-қалжыңсыз, ойын-сауықсыз өтпейтіндігі белгілі. Сондай-ақ, осы «*Құйрық бауыр асату*» кезінде қалжың өлендер мен қағытпалар да айтылмай қалмайды:

*Құда, құда дейсің-ау, әй,
Құйрық-бауыр жейсің-ау, әй.
Құйрық-бауыр жемесең
Несіне құда дейсің-ау, әй.
Үлкен құда әнекей-ау,
Кіші құда мінекей-ау.
Құйрық-бауыр асаттым,
Кәделерің кәнекей-ау!
Үлкен құда, бас құда,
Кіші құда жас құда.
Құйрық-бауыр әкелдім
Аузыңды аш, құда.
Үлкен құда ардақты-ай,
Кіші құда салмақты-ай.
Құйрық-бауыр асатам,
Тістеп алма бармақты-ай.*

Қазақстанның әр өңірінде, ертеректе тіпті әрбір қазақ ауылында тұрмыс-салт жырларының мұндай үлгілері көп кездесетін.

Әдеб.: Мұқанов С. Халық мұрасы (тарихи-этнографиялық шолу). Таңдамалы шығармалар. XV том. Алматы: Жазушы 1979; Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-

начало XX вв). Алматы: Ғылым, 1991; Жүнісов А. Пәниден бақиға дейін // ҚӘ. 1992, 3-қантар; Қатран Д. Қазақтың дәстүрлі ас-тағам мәдениеті. Ғылыми редакторы және алғы сөздің авторы Нұрсан Әлімбаев. Алматы: ҚМӨҒЗИ, 2002; Сұлтаняұлы М. Керей казактарының ежелгі салт-дәстүрлері. Ұланбатыр: Сорхон Цагаан, 2008; Кенжесахметұлы С. Қазақтың дарқан дастарқаны. Алматы: Алматыкітап, 2009; Кенжесахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Алматы: Атамұра, 2010; ҚР МОМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙЫН – айнала қозғалып, ұйытқи соғатын екпіні күшті желдің атауы. Қ.-ның соғуына қарай күші мен көлемі әр түрлі болады. Қ.-ын да жел болғанымен оның ерекшелігі айналып, үйіріліп соғатындығында. Осыған байланысты ел арасында қарды көтеріп астан-кестен соққан құйынды *ала құйын* десе, топырақ пен құмды борататын Қ.-ды *қара құйын* деп атайды.

Құйын. ТС. 42 том (СПб., 1873) атты жинақтан

Қазақы ортадағы түсінік бойынша, үйіріліп келе жатқан Қ. ішінде сан алуан мал мен жанға зиянкес күштер мен *жын-шайтан* сияқты жағымсыз образдар жүреді-мыс. Қ. соққанда оның маңайында болған немесе арасында қалып қалған адамды Қ.-ның *жыны соғады, бет-әлпеті кисайып қалады* деп түсінгендіктен, оған қатысты бірқатар ырым-тыйымдар атқарылды. Айталық, айнала соққан құйынды көргенде «*тфә!*», «*тфә!*» деген сөздерді айтып, жерге үш рет түкіреді. «*Таздың үйіне бар, таздың үйіне бар*» деп Қ.-ның бағытын басқа жаққа бұрып жіберуге тырысады.

Құйынға қарсы пышақ тастау. ҚР МОМ материалдары бойынша суретті салған Б.Досымов

Қазақта қашанда *ақ тағамды* дүлей күштер мен табиғаттың тосын құбылыстарының бетін қайтаруда қолданды. Үйіріле соққан құйын үйге қарай келе жатса «*құйын, құйын соқ, пәленбайдың үйін соқ*» сынды сөздерді айтып, оған қарата ақ шашатын. Сонымен қатар «*пышақ, пышақ*» деген сөздерді айтып *пышақпен* Қ.-ды «осып-осып» жібереді немесе ішіне пышақ тастайды. Сонда Қ.-ның жолы кесіліп, үйге немесе қора-жайға жақындай алмайды деп есептеген (қ. *Ақ құю / Ақ шашу*).

Ертеректе бақсылар сырқат адамның ауруын басқа жаққа көшіру үшін арбау өлең, бәдік өлең айтып емдейтін болған (қ. *Бәдік айту*). Осындай бәдік өлеңдердің ішінде ауруды Қ.-ға көшіру үшін мынандай жолдар айтылатын:

*Бәдік, бәдік деседі,
Бәдік желдей еседі.
Асқар-асқар тауларға,
Айнала соққан құйынға
«Ай, көш» десе көшеді.
Ай, көш!*

Осындай өлеңді айтқанда адамға қонған дерт Қ.-ға көшіп, науқас дертінен айығады деп есептеген.

Әдеб.: *Абылқасымов Б.* Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993; *Диваев А.* Из быта киргиз // ТВ. 1906. №118; *Мұқанов С.* Халық мұрасы (тарихи-этнографиялық шолу). Таңдамалы шығармалар. XV том. Алматы: Жазушы 1979; ҚР МОМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙЫРЫҚ-ЖАЛЫН ӨРУ / АТТЫҢ ЖАЛ-ҚҰЙЫРЫҒЫН СӘНДЕУ – бәйге аты мен түрлі ғұрыптарға мінілетін аттың құйрығы мен жалының қылын және кекілін өру, түйю, сондай-ақ түрлі мата қиындылары мен үкі қауырсынын тағып сәндеу жосыны. Жылқының күші мен құты құйырық-жалында болады деген түсінікке байланысты оған қол да тигізбеген. Әйтпесе, күші қайтады, құты азаяды деседі. Сондықтан оны күземей, жақсылап сүзіп сәндейтін дәстүр қалыптасқан (қ. *Жал; Бәйге аты; Жылқы күзеу*). Әдетте, нағыз жүйрікке «*құлдан жал, сидам құйрық сипат*» тән, яғни жал-құйрығы онша ұзарып өспейтіндіктен оны сәндеу де қиынға соқпаған (қ. *Жүйріктің сыны*).

Құйрық-жалы сәнделген бәйге аты. Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы. Kun P. Szelek szarnyan. A szteppi nomadok lovaskulturaja (Budapest: Arkadas, 2003) атты еңбектен

Жылқыны осылайша сәндеу ең алдымен оны тіл мен көзден сақтайды. Екінші жағынан бәйге барысында аттың құйрық-жалы оның шабыт қимылына кедергі келтірмейді. Ұзатылған қызға берілген немесе біреуге *миніс* ретінде мінгізген аттың жал-құйрығын сәндеуі оның ерекше қуанышты жағдайға байланысты атқарылып отырған ғұрыпқа байланысты екендігін білдіреді (қ. *Миніт мінгізу, киім кигізу*).

Қ.-ж. ө. үшін әуелі ағаш тарақпен сүзіп тарап, біттеленген тұстарын жазып реттейді. Жалдың дәл ортаңғы тұсынан екі-үш жерден түрлі түсті мата қиындыларын қосып өреді. Алтай қазақтары арасында алғаш рет бәйгеге қосылатын аттың құйрығының екіге жарып өретін тәсіл бар: құйрықтың ортаңғы (үштен бір) бөлігіне *ақтық* деп аталатын ғұрыптық мәні бар мата қиындылары қоса өріледі (қ. *Ақтық*). Ұшының өрлімей қалдырылған бір қарыстан астам бөлігі *күлтеленіп* көрінеді.

Кекілі ұзын болып өссе, жарыс кезінде аттың көзіне түсуінен сақтандырып, оны түбінен шоқтап «тікірейтіп» байлап қояды. *Кекіл* мен *жалға* қоса тіл мен көз тиюден сақтайтын бір шоқ үкі қауырсынын тағады.

Кәнігі атбегілердің айтуына қарағанда, құйрық қылының ұзын болуы салдарынан ол аттың аяғына «оратылады» немесе топырақ, лай сумен ластанса, шабу кезінде оның екпінін тежейді. Сондықтан құйрықтың ортан белінен ақ матамен бірнеше мәрте айналдырып буады.

Құйрық-жалы сәнделген бәйге аты. Моңғолия, Баян-Өлгий аймағы. Kun P. Szelek szarnyan. A szteppi nomadok lovaskulturaja (Budapest: Arkadas, 2003) атты еңбектен

Құйрық-жалды ерекше сәндеу жорға жарысына қосылатын аттарға, және пішілген жылқыға да жасалды. Ғұрыптық шара өткен соң мұндай «өрімдер» тарқатылып біраздан соң бастапқы қалыбына келеді. *Сәуірікті* пішкен соң құйрығының бір тұтамын өріп, оған жыныс безін қоса байлап жіберді (қ. *Мал пішу; Сәуірік*).

Әдеб.: *Джантюрин С.* Очерки киргизского коневодства (окончание) // ЖК. 1883. №8. С.1-24; *Арғынбаев Х.* Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: Ғылым, 1969; *Жансүгіров І.* Құлагер. Алматы: Жазушы, 1974; *Әуезов М.* Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы, 1985; Ер қанаты. Жинақ. Құраст. Аупбаев Ж. Алматы:

Қайнар, 1987; *Дәдебаев Ж.* Тұлпардың бабы мен сыны. Алматы: Бастау, 1994; *Сартқожаұлы Қ., Айдаубайұлы Қ.* Сәйгүліктер (этнографиялық зерттеу) // Жұлдыз. 1995. №1. 153-172-66; *Kun P. Szelek szarnyan. A szteppi nomadok lovaskulturaja.* Budapest: Arkadas, 2003; *Хинаят Б.* Ат жалындағы мәдениет // Шаһар-культура. 2004. №2. 78-82-66; *Carole Ferret.* Une civilisation du cheval. Les usages de l'équide de la steppe a la taiga. Paris: Belin, 2009; *Тоқтабай А.* Қазақ жылқысының тарихы. Алматы: Алматыкітап, 2010; ҚР МӨМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.

ҚҰЙЫРЫҚТЫ ЖҰЛДЫЗ / АЙДАРЛЫ ЖҰЛДЫЗ / САБАҚТЫ ЖҰЛДЫЗ / СҰРҚИЯ ЖҰЛДЫЗ – түнде көк жүзінде жарқырап көрінетін «құйрығы» бар аспан денесінің халық арасындағы атауы. Сондықтан ол өзге «жұлдыздардан» өзгеше, ерекше жарқырап көрінеді (қ. *Жұлдыз*). Қ. ж. ұдайы емес, оқта-текте ғана пайда болады. Қазақ арасында Қ. ж.-ды көріну сипатына қарай әртүрлі атай береді: бас жағы ноқат тәрізді жарқырап тұратынын *айдарлы жұлдыз*, жалындай шұбатылып көрінсе *сабақты жұлдыз* деп аталады.

Құйырықты жұлдыз. Интернет материалдарынан

Қазақ этноастрономиясының негізін салушы Х.Әбішевтің еңбегіндегі Қ. ж.-ға қатысты ел ішіндегі есепші, жұлдызшылардың аузынан жазып алған деректерден қойдырылады. Қ. ж.-дың жарқыраған басы, жыланша шұбатылған, бірақ жұлындай жіңішке, ақшылтым түсті құйрығы болады. Аспанда ұзақ тұрмайтын жұлдыздың бұл түрі «*қурайды жаққанда ұшқындап, көкке көтерілгені жалыны тәрізді созылып көрінеді. Кейде ол қанаттанып, бытырап көрінеді. Ондайда аталған жұлдыздың жуан, сымтыс (шолақ) құйрығы байқалады*».

Дәстүрлі ортадағы талғам-түсінік бойынша Қ.ж.-дың пайда болуы жақсылықтың нышаны емес, «*бір сұмдыққа көрінеді*». Соған байланысты оны *сұрқия жұлдыз* деп атау қалыптасқан. Дәстүрлі ортада Қ. ж.-дың көрінуін *жұт, апат, індет* сияқты кесепаттардың белгісі деп санаған. Ел аузындағы әңгімелерге қарағанда, алапат жұттар Қ. ж. көрінген жылдары болған деседі. Тіпті *ақырзаман* таянғанының белгісі деп те пайымдаған. Соған байланысты Қ. ж. көрінген кезде ертеде жаратқанға жалбарынып арнайы намаз өтеу және *тасаттық* беру сияқты мінәжат жасаған (қ. *Ақырзаман; Намаз; Тасаттық*).

Әдеб.: *Куфтин Б.А.* Календарь и первобытная астрономия киргиз-казацкого народа // ЭО, 1916, № 3-4. С.123-155; *Әбішев Х.* Аспан сыры.

Алматы: Қазақ мемлекеттік саяси әдебиет баспасы, 1962; *Nemeth G. Uber altturkische Sternnamen // Acta Linguistica. Budapest, 1968. XVII. P.1-6; Никонов В.А. Материалы по космоимии Средней Азии // Ономастика Средней Азии. Вып.2. Фрунзе: Илим, 1980. С.290-306; Аронов К.Г. Этнолингвистическая природа народных космоимов в казахском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. фил. наук. Алма-Ата, 1992; ҚР МОМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.*

ҚҰЙЫСҚАН – ер-тоқым аттың мойнына қарай сырғып кетпеуі үшін құйрыққа қыстырылып тағылатын, қайыстан жасалған тұрман. Қ. ер-тұрманның негізгі жабдығының бірі (**қ. Ат әбзелдері; Ер'**). Қ. ерді тартып, ұстап тұратындықтан оны қайыстан өріп немесе жалпақ қайыс таспалардан тігіп жасайды. Сонымен қатар ол мықты, берік болуы үшін *түю және өру әдісін* пайдаланып, екі қабат етіп өреді. Үстіңгі бетін төрт немесе алты бұрым болады да, астыңғы бетін бір тұтас етіп «*жыланбауыр*» өрнегін жасайды (**қ. Қайыс өру**).

Қ.-ның жасалуына қарай «*құр құйысқан*», «*былғары құйысқан*», «*түймелі*», «*термелі*», «*шытыралы*», «*құймалы*», «*үзбелі құйысқан*», «*күміс*», «*алтын құйысқан*» деп атайды. Қ.-ның негізгі бөліктері – *екі жақтау, екі жырым, екі жаңбырлықтағы салпыншақ, бір боқтық, екі айырғыш тоға, бір сауыр үзбе (топшы), екі жаңбырлық үзбе.*

Сауыр үзбе – Қ.-ның екі жақтауының ат сауырында тоғысқан жері. Оны *топшы* деп те атайды (**қ. Топшы**). Дәлірек айтсақ, жалпы ер тұрманда жақтаулар жылқының сауырының үстінде тоғысып, айқастырылады. Кейде оны басқа қайыспен топшылайды немесе тоғысқан тұстың астынан, үстінен қайысты салып қайып тігіп тастайды. Аталмыш әдістер арқылы жасауды *топшы* деп атайды. Ал тоғысқан тұсқа темір сақина, шығыршық, үзбелер салынатын болса, оны «*сауыр үзбе*» немесе «*төбелдірік*» деп атайды (**қ. Сауыр үзбе; Төбелдірік**).

Құйысқандық (боқтық) – Қ.-ның аттың құйрығынан ілініп тұратын бөлігі. Аттың құйрығын қажап тастамас үшін боқтық көбінесе жұмсақ қайыстан немесе былғарыдан жасалады. Кейде оның сыртын жұмсақ қайыспен қаптап қояды.

Айырғыш тоға – боқтық пен сауыр үзбені жалғастырып тұратын дөңгелек шығыршық (**қ. Тоға**).

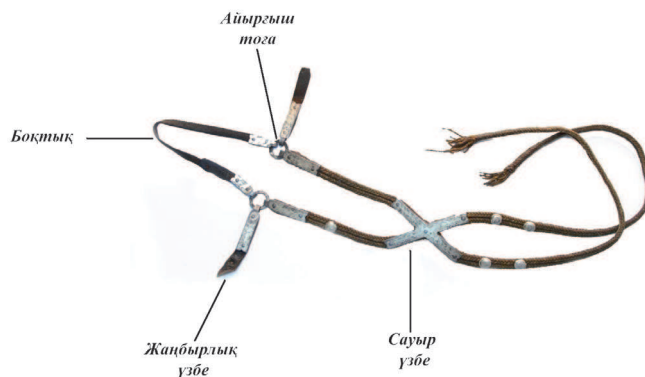
Жаңбырлық үзбе – құйысқандағы аттың екі жаңбырлығын үстінен басып тұратын үзбесін «*жаңбырлық*» деп атайды. Аталмыш *үзбелердің* әр қайсысына Қ.-ның *сауыр жақтауы, боқтық, салпыншақтардың* бір ұштары тоғысып тұрады. Жаңбырлық үзбе көлемі аттың айыл-тұрмандарының көлемі мен әшекей талғамына сай жасалады.

ҚР МОМ қорындағы (КП 16660) Қ. қайыстан жасалған. Ол төрт салпыншақтан бес қайыс таспадан тұрады. Оларды пішіні дөңесті күмбез тәрізді дөңгелек үш қалыпталған *шытырамен* жалғастырған. Қайыс таспа, толқын тәрізді сызықтары бар күмістелген пішіні тікбұрышты болып келетін пластиналармен безендірілген. Салпыншағының ұштықтарының пішіні үшбұрышты болып келеді. Қайыс таспаға пластиналарды қалпақшасы бар *тойтарма шегелермен* бекіткен.

Құйысқан. ҚР МОМ қорынан (КП 16660)

Келесісі – (КП 13330) таспадан және қайыстан өріліп жасалған құйысқан. Таспа мен қайыс екі металл шығыршықпен жалғастырылған. *Сауыр топшысындағы* пластинада толқын тәрізді сызықтары бар. Сондай-ақ қайыс таспалары мен шытыралары домалақ пішіндегі тікбұрышты пластиналармен безендіріліп, пластинасына толқын тәрізді өрнектер салынған. Пластиналары қайыс таспаға *тойтарма шегелермен* бекітілген.

Құйысқан. ҚР МОМ қорынан (КП 13330)

Қ.-ға қатысты ескеретін жайт – қазақы ортада әйел ерінің Қ.-ы ерекше талғаммен жасалып, өте сәнді болады. Аталмыш Қ.-ның жасалуындағы басты ерекшелігі – қоспасына *төбелдірік* немесе екі аша болып келетін *үзбе* бекітілуінде. Үзбенің екі жағындағы тесігіне әшекейленіп жасалған шашақты салпыншақтар ілінеді. Олар аттың жамбасынан төмен салбырап тұрғанда көзге өте тартымды көрінеді. Сонымен қатар таспадан немесе қалың былғарыдан жасалған Қ.-дың бетін түгелдей құйма күміспен күптеп, кейде түрлі түсті тастардан көздер орнатып безендіреді (**қ. Зергер**).

Әдеб.: *Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан, 1977; Арғынбаев Х. Қазақ халқының колөнері. Алматы: Өнер, 1987; Н. Нұрғалиұлы, Е. Еженбекұлы. //АТ 1994 №48, 2- желтоқсан, 5-6 бет; Қасиманов С. Қазақ халқының колөнері. Алматы: Қазақстан, 1995; Ата салтыңды аяла. (Қазақ салт-дәстүрлері туралы таным). Құраст. Н. Ақбаев. Алматы: Ана тілі, 1998; Кенжеахметұлы С. Жеті қазына жиган-терген. 2-кітап. Алматы: Ана тілі, 2003; ҚР МОМ – материалдарынан; ОМЭЭ – материалдарынан.*

ҚҰЙЫСҚАНЫ КӨТЕРІЛУ – төлдейтін уақыты жақындаған буаз малдың дене бітімінде байқалатын өзгерістердің бірі. Оны қазақ малшылары үнемі назарда ұстап отырды. Қ. к. белгісі сиыр мен биеде анық байқалады. Буаз малдың *құйрық* тұсынан бастап *сауыры* жағы «үлкейеді», ал жамбастың бүйірі төмен қарай ойыстап түседі. Әрі, желіні үлкейіп түйін салады, яғни *желіндейді*. Ондай мал жатып-тұрып тағатсызданады, әрі бүйіріне карағыштай береді. (қ. *Мал төлдету*). Қ. к. буаз малды ерекше күтімге алып, түнде күзетеді. Өйткені, буаз мал (әсіресе тұмсалары) иен далаға *бошалап* босып кеткен жағдайда төлі шығынға ұшырайды, мал басының өсіміне нұқсан келеді (қ. *Бошалау*).

Әдеб.: ЦГА РК. Ф.25, О.1, Д.4199, Св.387. О коневодстве в Тургайской области (20.03.1892 г. - 10.10.1895 г.); *Добросмыслов А.И.* Верблюдоводство в Тургайской области. Оренбург: Типография П. Жаринова, 1895; *Жанәбілов Ш.* Қазақша мал атаулары. Алматы: Қайнар, 1982; *Хинаят Б.* Төрт түліктің мінез-құлықтарына қатысты дәстүрлі таным // *Жұлдыз*. 2000, №8-9. 123-129 бб; ҚР МОМ – материалдарынан; МЭЭ – материалдарынан.

ҚҰҚЫҚ / ӘДЕТ-ҒҰРЫПТЫҚ ҚҰҚЫҚ / ӘДЕТТІК ҚҰҚЫҚ / БИЛЕР СОТЫ / ХАЛЫҚ СОТЫ / БИЛІК / БИЛІК АЙТУ / БИЛІК ЖҮРГІЗУ / ТӨРЕЛІК АЙТУ / ТӨРЕЛІК ЖҮРГІЗУ / БИ КЕСІМІ / ІС КЕСУ / ҚАҚЫ / ҚҰҚЫ – дәстүрлі қазақы ортадағы құқықтық қатынастың мазмұнын, оның институттарының құрылымдық және функционалдық табиғатын, сондай-ақ осы қатынастың жүзеге асырылу тәртібін (үрдісін) білдіретін категориялар (ұғымдар). Әлбетте олардың кейбіреулерінің қолданыс мәні мен қолданыс аясы бірдей емес.

Терминологиялық мәселе. Қарастырылып отырған категориялар желісінің осыншалықты сөз тұлғаларынан тұратындығын *құқық / әдет-ғұрыптық құқық / әдеттік құқық*, сондай-ақ, *билер соты / халық соты* сияқты тарихи юриспруденция мен нормативтік этнологияда (өкініштісі, соңғысы Қазақстанда мүлдем қалыс қалған ғылыми сала) қолданылып жүрген терминдермен бірге, қазақы төлтума ұғымдық нұсқалардың да беріліп отырғандығымен түсіндіруге болады. Өз кезегінде, қазақы төлтума ұғымдардың әртүрлілігі көшпелі ортадағы сан алуан тәртіп бұзушылық пен қылмыстарды әдет-ғұрыптық құқық жолымен реттеу жосынының (тиісті жазаға немесе айыпқа кесу, шешімді орындау, бітістіру және т.б.) әр деңгейлік құрылымдық сипатына және функционалдық алуандығына байланысты болды.

Аталмыш ұғымдарды қолданыстық мәні, қолданыс аясы және когнитивтік орнығудың тарихи контекстісі (генезисі) тұрғысынан төмендегідей бес топқа жіктеуге болады:

- *құқық*;
- *әдет-ғұрыптық құқық / әдеттік құқық*;
- *билер соты / халық соты*;
- *билік / билік айту / билік жүргізу / төрелік айту / төрелік жүргізу / би кесімі / іс кесу*;
- *қақы / құқы*.

Құқық категориясынан басқа әр топқа жіктелген терминдер өз алдына бірыңғай синонимдік қатарды

(немесе желісті) құрайды. Дегенмен, осы синонимдік желістерге жататын ұғымдар мен құқық категориясы мән-мағыналық жағынан өзара байланысты болып келеді. Осы ретте ерекше екшеп айтарлық жайт – бұл байланыс осы ұғымдардың бір-бірінің қолданыс мәні мен қолданыс аясын пысықтайтын әрі дәйектейтін семантикалық функция атқарады. Демек, аталмыш мән-мағыналы байланыс осы ұғымдардың семантикалық бірыңғай өрісін құрайды. Себебі, бұл ұғымдардың бәрінің қолданыс объектілері мен субъектілері ортақ (құқықтық қатынас, осы қатынастың субъектілері мен объектілері, оның нормалары мен принциптері һәм процессуалдық тәртібі (механизмі) және т.с.с.). Сонымен бірге, *құқық* пен синонимдік желістерді құрайтын ұғымдардың өзара қолданыстық және мағыналық айырмашылықтары да бар: *құқық* пен әрбір синоним құқықтық қатынас пен оның процессуалдық-нормативтік механизмінің өздеріне «тиесілі» қыр-сырын ғана білдіреді. Мысалы ретінде қақы мен құқы синонимдік ұғымдардың көшпелі ортадағы құқықтық қатынастың тек тұлғалық субъектілеріне ғана қатысты қолданылатындығын айтуға болады.

*Болыстық старшинаның айырым белгісі.
Ұ.Жәкеевтің жеке коллекциясынан*

Жоғарыда аталған ұғымдардың ішінен *құқық, әдет-ғұрыптық құқық / әдеттік құқық* категориялары, сөз жоқ, өздерінің қолданыстық мәні мен қолданыс аясының ауқымдылығымен ерекшеленеді. Осы ретте *құқық* категориясы жөнінде бірер сөз. *Біріншіден*, бұл термин, біздің анықтауымызша, алғаш рет ХХ ғ.-дың басы мен осы ғасырдың 30-жылдары аралығында жарық көрген қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің қоғамдық-саяси публицистикалық еңбектері мен қазақ жазушыларының шығармаларында ең алдымен қазақ жұртының һәм жеке тұлғаның (тұлғалардың) құқықтық міндетін, парызын, мүмкіндігін, еркін білдіретін ұғым ретінде қолданыс тапты (Ә.Бөкейхан, М.Дулатов, М.Шоқай, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин және т.б.). Алайда, бұл ұғымның аталмыш мағынада қалыптасуының тарихи контекстісі, логикасы, семантикалық эволюциясы, сөз жоқ, арнайы когнитологиялық зерделеуді қажет етеді.

Ауыл старшинасының айырым белгілері.
Ұ.Жәкеевтің жеке коллекциясынан

Екіншіден, құқық термині отандық тарихи юриспруденция мен ішінара этнография (этнология) ғылымында дәстүрлі қазақ қоғамының құқықтық мәдениетінің болмыс-бітімін білдіретін әрі осы қоғамдағы құқықтық қатынасты және оның институттарының табиғатын зерттеу үшін де сирек те болса қолданылатын категория ретінде орнықты. Бұл тұрғыдан алғанда құқық термині *әдет-ғұрыптық құқық* немесе *әдеттік құқық* синонимдерінің ұғымдық эквиваленті болып табылады.

Үшіншіден, бұл термин советтік Қазақстан мен тәуелсіз Қазақстандағы құқықтық жүйелердің құрылымын, функционалдық табиғатын және қоғамдық қатынастың әртүрлі субъектілері үшін мемлекет пен қоғам алдында міндетті болып табылатын заң нормалары мен принциптерін білдіреді. Орайы келгеннен соң айта кету керек, *құқықты* ұлттық заңнама термині ретінде (оның жоғарыда көрсетілген қолданыстық мәнінде) ХХ ғ.-дың 90-жылдарының орта шенінде ұсынған белгілі қоғам қайраткері Әбдуали Қарағұлов еді. Осыдан кейін бұл термин қазақ тіліндегі заңдық іс-тәжірибеде де, отандық заңтану ғылымында да әрі практикалық мәнді (онтологиялық), әрі зерттеудің эпистемологиялық «құралы» ретінде орнықты. Демек, *құқық категориясы әдет-ғұрыптық құқық* немесе *әдеттік құқыққа* қарағанда әмбебаптық мәнді категория болып табылады. Осы жайтқа байланысты *құқық* категориясы көшпелі қоғамдағы құқықтық мәселелерді зерттеуге қолданыла бермейді.

Қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениетіне арналған қазақ тілді зерттеулерде орныққан басты категория – *әдет-ғұрыптық құқық* немесе *әдеттік құқық*. Алайда, бұл синонимдер *құқық* термині сияқты таза ғылыми категория болып табылады. Бұл терминнің ғылыми категория ретінде орнығуы қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениетін зерттейтін отандық тарихи юриспруденцияның және этнология (этнография) ғылымының қалыптасуымен және дамуымен тікелей байланысты болды. Алдымен, патшалық Ресей, соңынан совет одағының қоғамдық ғылымдарының, соның ішінде тарихи заңтану және этнография салаларының тегеуірінді ықпалымен қалыптасқан қазақ тілді зерттеулерде

орныққан *әдет-ғұрыптық құқық* немесе *әдеттік құқық* синонимдері – орыс тілді ғылыми еңбектердегі «*обычное право*» ұғымының қазақша баламасы екендігін айтқан жөн. Дегенмен, аталмыш синонимдер қазақ қоғамындағы құқықтық мәдениеттің синкреттік табиғатын дәл білдіретін онтологиялық мәнді категория болып табылады. Оның дәстүрлі құқықтық мәдениетті зерттеу ісіндегі эвристикалық пәрмені мол бірден-бір эпистемологиялық категория ретінде де қолданылатындығы сондықтан.

Келесі *билер соты* мен *халық соты* терминдері дәстүрлі қазақы орта үшін жасанды, өйткені сырттан таңылған ұғым болды (қ. *Билер соты*; *Халық соты*). Тіпті, көшпелі социумдағы қатынастардың институционалдық құрылымы ретінде ежелден орныққан құқықтық жүйеге, оның процессуалдық-нормативтік механизмінің төлтума табиғатына кереғар терминдер болды десек асырып айтқандық болмайды. Расында да, деректер, соның ішінде сан алуан этнографиялық мәліметтер *билер соты* мен *халық соты* терминдері орыс тіліндегі «*суд биев*» және «*народный судья*» немесе «*народный суд*» атауларының қазақша баламалары ғана екендігін айғақтайды. Яғни, қазақы ортадағы құқықтық қатынас пен олардың институттарының төл табиғатын білдіретін ұғымдар емес. Осы айтылған уәждің ең ілкімді дәлелі ретінде орыс тілінен ауысқан осы екі терминнің әлдеқайда бертін – совет дәуірінде ғана ішінара болса да қазақ тілінде жарық көре бастаған тарихи юриспруденция және нормативтік этнологиялық бағыттағы еңбектерде қажетті эмпирикалық материалдарды зерттейтін категория ретінде қолданыс тапқандығын айтуға болады (өкінішке орай, біраз еңбектерде аталмыш терминдер дәстүрлі қазақы құқықтық жүйенің болмыс-бітімін білдіретін ұғымдар ретінде де пайдаланылып жүр). Бұл түсінікті де: ХІХ ғ. – ХХ ғ.-дың 20-жылдары қазақтың өзіндік құқықтық жүйесіне қатысты еңбектердің барлығы дерлік орыс тілінде жазылды. Ал *билер соты* мен *халық соты* терминдері дәстүрлі қазақы ортадағы құқықтық іс-тәжірибенің төлтума табиғатын һәм функционалдық ерекшеліктерін, жоғарыда айтылғандай, дәл беруге семантикалық дәрменсіз болғандықтан орныға алмады. Дәйекті мысал ретінде қазақтың *әдет-ғұрыптық құқығының* тарихи этнографиясына байланысты қазақ тілінде жазылған әзірше бірден-бір қолжазба дерек – әйгілі Саққұлақ биден қалған мәтінді (қ. *Жеті Жарғы*) және 1885 жылы мамыр айында Семей уезіне қарасты Қарамола елдімекенінде қабылданған белгілі Қарамола Ережесінің сол кезде хатқа түскен қазақша нұсқасындағы тиісті мәліметтерді келтіруге болады. Екі мәтінде де *билер соты* мен *халық соты* деген атаулар мүлдем кездеспейді. Есесіне, осы ереженің мазмұны (осы құжат қабылданған кезеңде қазақ қоғамының ежелгі құқықтық жүйесінің құрылымы да, функциясы да үлкен өзгеріске ұшырағанына қарамастан) *билік*, *билік айту*, *бидің билігі*, *жан беру*, *кұман ұстау*, *салауат*, *береке-бітім* сияқты сан алуан құқықтық мәнді ұғымдарға толы (қ. *Жан беру*; *Күмән*; *Салауат / Салауат айту*).

Осы ретте айта кетер жайт – қазан революциясына дейінгі әртүрлі ресми құжаттар, орыс шенеуніктерінің және зерттеушілерінің сан алуан жазбалары мен еңбектерінде кездесетін «народный судья» термині де қоғамдық іс-тәжірибеде шамамен XIX ғ.-дың 80-жылдары басында орныға бастаған сыңайлы. Бірақ, бұл терминнің қазақша баламасы – *халық соты* термині жоғарыда айтылған жайтқа байланысты қазақы орта мүлдем қабылдамай қойды. Аталмыш Қарамола Ережесінің орысша нұсқасында «народный судья» термині бар болғанымен, оның осы ереженің қазақша мәтінінде ұшыраспауы сондықтан. Дәл осындай дәйектемені аталмыш кезеңде құқықтық мәселеге байланысты жарық көрген қазақ тіліндегі материалдарға, мысалы 1886 жылы 16 тамызда Семей мен Өскемен уездерінде өткен билер съезінде қабылданған Шар Күшік Ережесіне байланысты да айтуға болады. Осы қисынға қатысты ерекше назар аударар гәп – аталмыш Ереженің қазақша мәтінінде де *халық соты* терминінің орысша түпнұсқасымен «народный судья» деп берілуі айтылған уәждің тағы бір дәйекті дәлелі бола алады.

*Халық сотының айырым белгісі.
Ұ.Жәкеевтің жеке коллекциясынан*

Дегенмен, билер соты мен халық сотының орысша түпнұсқалары болып табылатын «суд биев» және «народный судья» немесе «народный суд» терминдері тарихта «Сперанскийдің Жарғысы» деген «авторлық» атаумен белгілі «Сібір қырғыздары [қазақтары] туралы Жарғыдан» бастау алатын XIX ғ. бойы қазақ өлкесінде әлденеше рет жүргізілген әртүрлі саяси-әкімшілік, әкімшілік-территориялық реформалардың нәтижесінде түбегейлі өзгеріске ұшыраған қазақ социумының құқықтық жүйесінің, соның ішінде, әсіресе, үкім-кесім шығару үрдісінің жаңа институционалдық болмысы мен бітімін дәл білдіретіндігін ерекше екшеп айтқан жөн. Осы қисын тұрғысынан, «суд биев» және «народный судья» немесе «народный суд» терминдерінің қазақ өлкесін Ресей басқару жүйесінде орнығу үрдісін аталмыш кезеңде Ресей империясының аса тегеуірінді ықпалына түскен дәстүрлі қазақы құқықтық жүйенің құрылымдық және функционалдық өзгерісінің **когнитивтік проекциясы** ретінде қарастыру қажет. Демек, аталмыш терминдерді ғылыми ізденістің эпистемологиялық категориялары, яғни, когнитивтік құралдары ретінде,

жоғарыда айтылғандай, тек Ресей империясы тарапынан күшпен таңылған саяси-әкімшілік факторлардың әсерінен болған дәстүрлі қазақы ортадағы құқықтық жүйесінің өзгерісін зерделеу үшін ғана қолданылуы тиіс. Сонда ғана олардың әрқайсысын қажетті зерттеу объектісінің, нысанының (предмет) танымдық кеңістігі мен уақытын һәм контекстін дәл айқындайтын әрі зерделейтін зерттеу құралы (тәсіл) ретінде пайдалануға болады. Бұл мәселені мүмкіндігінше егжей-тегжейлі тәпшістеуіміздің себебі сонда, жоғарыда ішінара айтылғандай, отандық тарихи юриспруденция, әсіресе, нормативтік этнологиялық бағытта жазылған біраз еңбектерде аталмыш терминдер қазақтың дәстүрлі құқықтық жүйесі мен оның институттарының төл болмыс-бітімін дәл білдіретін ұғымдар ретінде жосықсыз қолданылып жүр.

*Болыс сотының айырым белгілерінің әртүрлі нұсқасы.
Ұ.Жәкеевтің жеке коллекциясынан*

Ал дәстүрлі қазақ социумінде әуелден орныққан *билік, бидің билігі, билік айту* немесе *билік жүргізу* деп аталды. Бұл атаулар көшпелі ортадағы әртүрлі қылмыстық және қоғамдық тәртіп бұзушылықтың субъектілерін тиісінше жазаға кесетін бірден-бір тұрға (тұлғалар) би (билер) мен оның құқықтық функциясына байланысты қалыптасты (**қ. Би**). Алайда, семантикалық өрісі бір бұл төрт синоним атаулардың қолданыс аясы айтылған жайттан әлдеқайда кең: олардың әрқайсысы бидің (билердің) құқықтық мәртебесі мен қызметін ғана емес, дәстүрлі сот пен оның шешімін жүзеге асыру жосынын да білдіреді. *Бидің билігі* ұғымының тағы бір мағынасы – бидің билік жүргізгені үшін алатын ақысының атауы. Мөлшері кесілген құн немесе айыптың 1/10 бөлігіне тең болды (**қ. Құн**).

Сан алуан тарихи-этнографиялық деректерге қарағанда, бұл атаулардың *төрелік айту* немесе *төрелік жүргізу* деген

ұғымдық эквиваленттері де қолданыста болған (**қ. Төрелік айту / Төрелік жүргізу**). Осы ретте ескере кетер жайт – қазақ тарихының хан билігі жүрген кезеңінде тақ иесінің Шыңғыс ханның тікелей ұрпағы болғандықтан, оның билігінің шәк келтірмес әділдігінің әрі хан жарлықтарының қабылдану үрдісін білдіретін ұғым ретінде орнықса керек. *Төрелік жүргізу* немесе *төрелік айту* синонимдерінің мән-мағынасын дәл айқындау үшін ежелгі түркілік жазба материалдарда және осы кезеңге қатысты сан алуан деректердегі тиісті мәліметтердің маңызы ерекше. Осыған орай 1969 жылы жарық көрген «Древнетюркский словарь» атты сөздіктегі төре ұғымына қатысты мәліметтер ерекше ден қойдырады. Онда қазақтың төре сөзінің көне түркілік бірнеше фонетикалық нұсқасы және тиісті мағынасы сипатталған: а) *törü* сөзі киіз үйдегі ең құрметті орынды, яғни қазақша төр деген ұғымды және заң мен ғұрып дегенді білдіреді (айта кетер жайт – осы сөздікте төр сөзінің фонетикалық және мағыналық жағынан айнақатесіз эквиваленті *tör* сөзі де берілген); ә) *türü* сөзінің қарастырылып отырған мәселеге байланысты алғашқы екі мағынасы (бұл термин барлығы төрт мағынада қолданылған) назар аудартады:

- *тәртіп, ереже, заң;*
- *ғұрып, заң.*

Шыңғыс хан және оның ұрпақтарының дәурені жүріп тұрған заманда, академик В.В.Бартольд айтыпқышы, заң, тәртіп, ғұрып (үйдегі ең құрметті орында да) білдіретін *türü* ең алдымен көшпелілердің әдет-ғұрып құқығының атауы болды. Кейін аса көрнекті қазақстандық шығыстанушы В.П. Юдин ғылыми жан-жақты негіздеген шыңғысизм (чингизизм) идеологиясы мен әлеуметтік тәжірибесінің қағидаларына сәйкес осы ұғым Орталық Азиядағы ортағасырлық көшпелі ұлыстар мен көшпелі этномәдени ортада орныққан көзқарас бойынша әділдіктің, мәрттіктің, жомарттықтың, тектіліктің символы болған Ұлы қағанның ұрпақтарының сословиелік атауына айналды (**қ. Төре**). Алайда, бұл ұғымды және осы ұғыммен семантикалық тектамырлас *төрелік айту* немесе *төрелік жүргізу* синонимдерін тек Шыңғыс хан ұрпақтарының әлеуметтік мәртебесі мен олардың көшпелі ортадағы билік қатынасы жүйесіндегі саяси артықшылығымен ғана байланыстыруға әсте болмас. Сан алуан этнографиялық, этнолингвистикалық және фольклорлық деректерге қарағанда дәстүрлі қазақы ортада *төре* сөзі әділдік, әділ билік, әділ билік жүргізу, әділ шешім шығару сияқты мағынада да қолданыла берді. Көшпелі тіршілік салтының дәурені жүріп тұрған кезеңде қоғамдағы әртүрлі кикілжіндер мен шиеленіс атаулының әділ шешімін табуы білдіретін, сондай-ақ, осындай жайтқа байланысты күні бүгінге дейін сирек те болса аға буын қазақтар арасында айтылып қалатын *төрелігін айту*, беделді тұлғаға жүгінгенде айтылатын *төрелігін өзің айт* дейтін сөз тіркестері жоғарғыдағы уәждің тағы бір дәйекті дәлелі десе де болады. Қазақ социуміндегі ханның ерекше мәртебесі мен билігін айғақтайтын, сондықтан да дәстүрлі қазақы орта айырықша қастер тұтқан *төрелік айту / төрелік жүргізу* атау-

синонимдері кейін хандық биліктің әлсіреуі мен жойылуына байланысты бірте-бірте билердің құқықтық мәртебесі мен құқықтық функциясын, сондай-ақ, *билік айту* және осы жосынның нәтижесін білдіретін ұғымға ұласқан сыңайлы (әлбетте, бұл ұғымның аталмыш семантикалық эволюциясы – арнайы когнитологиялық зерттеудің еншісі-ред.).

Даулы істі қарау. С.М.Дудиннің фотосы. Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі (Кунсткамера) қорынан (1199-468)

Сонымен бірге тарихи-этнографиялық деректерде *би кесімі* және *іс кесу* деген терминдер арақидік болса да кездесіп қалады. Бұлардың мағынасы мен қолданыс *аясы билік, бидің билігі, билік айту, билік жүргізу, төрелік айту, төрелік жүргізу* терминдерімен бірдей. Демек, соңғыларымен бірге бірыңғай синонимдік желісті құрайды.

Қарастырылып отырған ұғымдардың ішінде тағы бір ерекше ден қойдыратын сөздер, сөз жоқ, синонимдер болып табылатын *қақы* және *құқы* терминдері. Осы синонимдердің дәстүрлі қазақы ортадағы әуелгі төл мағынасы адамның парызы, кісілік міндеті, кісілік қарызы дегенді білдірсе керек. Яғни, көшпелі қоғамдық қатынастар жүйесіндегі тұлғалық субъектаралық байланыста іргелі моральдық-этикалық принцип (әрі норма) ретінде реттеуші және үйлестіруші функция атқарды. Кейін дәстүрлі қазақ қоғамына орыстың саяси-әкімшілік, идеологиялық, құқықтық және экономикалық әсерінің, әсіресе, XIX ғ.-дың соңғы он жылдығынан бастап айырықша күшеюіне байланысты аталмыш синонимдер енді мүмкіндік, еріктілік, міндеттілік, жауапкершілік деген сияқты құқықтық мәнге ие болды.

Аталмыш мәселе аясында тағы бір назар аударарлық гәп – XIX ғ.-дың аяқ шеніне дейінгі фольклорлық мәтіндердің мазмұны және әртүрлі этнографиялық мәліметтер *қақы* ұғымының *құқы* сөзіне қарағанда әлдеқайда басым қолданыста болғандығын айғақтайды. Осы уәждің дәйекті дәлелдерінің бірі ретінде паремологиялық формулалар болып табылатын «*кісі қақысы*», «*көріші қақысы*» деп келетін осындай және *қақы* ұғымына қатысты басқа да белгілі сөз тіркестерін айтуға болады. Егер кез-келген паремологиялық сөз орамы өзінің лексикалық, грамматикалық, синтаксистік, морфологиялық әлбетте